

РЕФОРМИ ОСВІТНЬОЇ СИСТЕМИ ФРАНЦІЇ (80–90 рр. XX ст.)

Олена ОСМОЛОВСЬКА, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова;

Олена НОВІКОВА, студентка V курсу Інституту історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова

Проблема реформування освіти нині набуває особливого значення. Практично в усіх розвинутих країнах останнім часом проведено реформи вищої освіти, оскільки саме ця ланка освітньої системи є основною формою підготовки висококваліфікованих фахівців, необхідних для всіх галузей економічного і політичного життя країни. Перебудовою освітньої системи займаються як науковці, так і відповідні організації, що мають міжнародний статус: ЮНЕСКО, Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР). У документах ООН наголошується, що на рубежі століть «єдино значущими ресурсами є лише знання, винахідливість людей, уява і добра воля. Стає зрозумілим, що без них неможливий стійкий прогрес у забезпеченні миру. Вирішальну роль відіграє освіта» [3, 26].

У світі існують різні типи і системи освіти. А тому актуальним завданням є вивчення їх особливостей. Проте прослідковуються і загальні тенденції, вони стосуються основних напрямів реформування систем вищої освіти в різних країнах. Зміни, які відбуваються в Україні в усіх сферах життєдіяльності суспільства, свідчать про важливість і необхідність процесу модернізації як середньої, так і вищої школи. Змінюються цілі, завдання та функції вищої освіти, підвищується якість освітньої системи, оновлюються її структура і зміст. Характерною особливістю вищої освіти є орієнтація на розвиток творчої, різнобічної індивідуальності майбутнього фахівця.

Освітня система вищої школи Франції має значний досвід у пошуку нових форм і методів навчання, а тому заслуговує на увагу українських педагогів. Період 80–90-х років XX ст. був особливо активним у реформуванні освітньої системи Франції. Внаслідок децентралізації управління, проведеної на початку 80-х років XX ст., відбувся перерозподіл ролі держави та її територіальних утворень, посилились повноваження і відповідальність місцевих колективів (до них відносять регіон, департамент, комуна), в тому числі і в сфері освіти. Принципи, на яких будуються сучасні відносини між державою та її територіальними одиницями в сфері освіти, визначені Законом про права і свободи комун, департаментів і регіонів від 2 березня 1982 р., що є основоположним актом, відомим як Закон про децентралізацію.

Згідно із Законом на державу покладено такі обов'язки:

- визначати напрями освітньої підготовки, розробляти національні програми і зміст освіти;

- встановлювати і видавати національні дипломи та присвоювати університетські ступені і звання;

- набирати персонал закладів, що потрапляють під її відповідальність та управляти ним;

- розподіляти кошти, що виділяються їм на освіту, аби забезпечити, зокрема, рівноправність у доступі до публічної служби;

- контролювати і оцінювати освітню політику, щоб забезпечити цілісну освітню систему.

Регіони несуть відповідальність з таких питань:

- будівництво та утримання ліцеїв загальної, технічної і професійної освіти;

- надання субвенцій на витрати щодо їх облаштування та функціонування, набір адміністративного, технічного, обслуговуючого та медичного персоналу ліцеїв та управління ним;

- організація викладацької, спортивної та культурної діяльності в навчальних закладах;

- часткове фінансування університетських закладів;

- регіональна політика в галузі ремесел і професійної підготовки молоді та дорослих, зайнятість населення, забезпечення нової професійної орієнтації.

В обов'язки департаментів входить:

- будівництво та утримання коледжів, виділення субсидій на їх облаштування та діяльність;

- набір технічного, робочого та обслуговуючого персоналу коледжів та управління ним;

- організація та функціонування шкільного транспорту.

Обов'язки комуни:

- розташування, будівництво, облаштування, функціонування та підтримка початкових шкіл;

- управління кредитами щодо їх облаштування та функціонування;

- організація викладацької, спортивної та культурної діяльності в шкільних приміщеннях.

Відповідно до згаданого Закону і наступних законодавчих актів усе рухоме і нерухоме майно державних освітніх закладів, розміщених на території регіонів і департаментів, було передано у власність департаментів. На них покладається відповідальність за обладнання коледжів і ліцеїв, а також за витрати на їх утримання. Аналогічними функціями були наділені комуни щодо початкових шкіл, звідси походить їх назва «муніципальні школи».

Відповідно до Закону про перерозподіл повноважень між державою і регіонами, департаментами та комунами від 22 липня 1983 р. повно-

важення місцевих органів значно розширились, у галузі фінансового та матеріально-технічного забезпечення освіти.

Розглядаючи реформи французької школи, (80-ті роки XIX ст.), за якими в країні передбачена обов'язкова безкоштовна початкова освіта, можна пересвідчитись, що вони були спрямовані насамперед на пошук ефективних способів загальноосвітньої та професійної підготовки молоді відповідно до змін економічних, політичних і соціальних умов суспільного життя. Відбувався цей процес на основі усвідомлення особливостей, властивих кожній епосі, типів особистості і засобів її цілеспрямованого формування. Отже, кожна реформа французької системи освіти визначала якийсь новий аспект у процесі соціалізації молоді, наголошувала на ньому як на першочерговій суспільно-педагогічній проблемі. Ідейним вектором, навколо якого відбувався цей поступальний рух, було дедалі чіткіше усвідомлення того, що адекватність типу особистості і рівня її розвитку загальному рівневі і специфічним вимогам культури та економіки є базовою життєвою вимогою як для самої особистості, так і для суспільства. Для особистості ця умова зумовила прийняття нею ряду соціальних ролей, які створюють «каркас» її людських самовизначень. А щодо суспільства та держави, то ця умова стала запорукою соціальної стабільності і здатності до прогресу та конкурентної боротьби.

Економічний спад на початку 1980-х років загострив конкуренцію на ринку праці, зменшив державні асигнування на вищу освіту, знизив якість навчального процесу та наукових досліджень, що в цілому негативно вплинуло на діяльність університетів, зумовило наступний етап реформування системи вищої освіти. Він був започаткований новим проектом реформи під керівництвом А. Саварі (1984–1988 рр.) і пов'язувався з прийняттям Закону про вищу освіту. У межах реформи першого циклу університетської освіти був затверджений новий диплом професійного спрямування – Диплом про науково-технічну університетську освіту (ДНТУО); на другому університетському циклі запроваджувався конкурсний відбір, з акцентом на професіоналізацію навчання. У січні 1984 р. законопроект був схвалений Національними зборами, однак для його реалізації державне фінансування університетів було недостатнім, хоча сума кредитів навчальним закладам була збільшена. Це означало, що фінансування вищих навчальних закладів фактично скоротилося, незважаючи на збільшення студентами плати за навчання вдвічі. Саме тому реформа не була позитивно оцінена в суспільстві, що позначилося на її тривалому впровадженні.

Вперше в університетській практиці реформа мала уніфікований екстенсивний характер: За-

кон стосувався всіх вищих державних закладів освіти, що забезпечували постбакалаврську підготовку. Його ключовими положеннями посилювалася тенденція професіоналізації вищої освіти, розширювалися науково-пошукова діяльність, співпраця університетів із регіонами, активізувалось партнерство держави з місцевими органами влади задля реалізації освітніх стратегій, диверсифікації навчального процесу. Контрактуалізація відносин між автономними університетами й Міністерством національної освіти зміцнила незалежність університетів і підвищила їх фінансову активність. Розширення системи університетських рад – представницьких органів управління – поглиблює демократичні традиції адміністрування навчальних закладів і гарантує широку легітимність президентові університету. У 1984 р. був ухвалений Закон, в якому визначались такі основні завдання розвитку системи вищої освіти Франції:

- підвищення професійного рівня викладача;
- поєднання викладання з науково-дослідною роботою;
- розробка програм безперервної освіти;
- введення контрактної системи в університетах.

Таким чином, продовжувалась структурна та адміністративна реорганізація вищої школи, розпочата в 1968 р., що спрямовувалась на подальшу децентралізацію ВНЗ, зростання автономії університетів та їх підрозділів. Реорганізація перших університетських циклів потрібна була для того, щоб мати можливість прийняти різко зрослий студентський контингент і одночасно зменшити відсів на першому циклі навчання. Було введено новий диплом професійного спрямування. Реформи зачепили і другий університетський цикл, але вони мали фрагментарний характер. Вводився конкурсний відбір на другий університетський цикл. Певної реорганізації зазнала докторантура: три докторських ступені об'єднали в один ступінь доктора першого рівня. Другий ступінь доктора дав право керувати науковими дослідженнями. У межах децентралізації управління ВНЗ зменшилася опіка університету з боку ректора академії і закріпилось право на укладення багаторічних контрактів між державними органами та університетами. Контрактна система стала новою формою відносин між державою і університетами, змінивши сформовану структуру вищої школи.

У 1988 р. французький уряд оголосив курс на «оновлення вищої освіти»: виділялись пріоритетні напрями розвитку вищої школи, забезпечувався доступу більшої кількості бакалаврів до університетів, поліпшувались умови праці та оплати викладачів, підвищувалась якість життя студентів. Особлива увага приділялась під-

готовці більшої кількості наукових працівників. Для цього було поставлено конкретне завдання: збільшити вдвічі кількість дисертаційних досліджень за п'ятирічний строк. Проте загальні показники підготовки докторів наук практично не змінилися. У 1989 р. було ухвалено Закон про педагогічну орієнтацію, здійснювалась нова реформа, подібна до попередньої. Проте в 1990 р. розпочалася криза освіти, яка супроводжувалась бурхливими подіями, — протестами і всенародною маніфестацією на підтримку освіти, що й спричинило зрештою суттєві перетворення в шкільному й вузівському житті країни.

Передумови реформ:

1. Демографічний сплеск зумовив швидке зростання кількості учнів; ні школа, ні ВНЗ, ні уряд не виявилися готовими до такого перебігу подій. Не вистачало навчальних приміщень, посібників, засобів навчання, а головне — педагогів — 2597 посад навіть не передбачались урядом.

2. Швидке зростання кількості емігрантів спричинило численні міжетнічні конфлікти, насамперед у школах.

3. У 1991 р. 76,3 % батьків повідомили про своє бажання, щоб їхні діти здобували освіту вищу за середню і продовжували навчання до 20–21 року.

4. Головними принципами нової реформи стали автономність кожного навчального закладу, підвищення конкурентоспроможності. Вперше в історії країни витрати держбюджету на освіту перевищували витрати на військові цілі.

З прийняттям Закону про орієнтації (1989 р.) фактично розпочалось злиття двох структур підготовки вчителів і створення єдиного вищого педагогічного навчального закладу, єдиного типу для шкіл всіх ступенів — від дитячих садків до ліцеїв — інституту підготовки вчителів. Він став вищим професійним навчальним закладом з дворічним строком навчання на базі трирічної університетської підготовки. Характеристикою цього навчального закладу для вчителів є його конкретна назва — університетський інститут підготовки викладачів. Такі навчальні заклади організуються в кожному з 26 навчальних округів країни. Усі інші педагогічні навчальні заклади мали поступово ліквідуватися.

Проте виникла нова проблема: не вистачало інженерів і високопрофесійних техніків. Для її розв'язування було збільшено різні навчальні напрями в університетських інженерних інститутах (УІ), створено нові навчальні заклади, введено диплом інженера-магістра на другому циклі навчання, розроблено програми, що давали можливість поєднувати навчання й роботу. Крім того, було створено нові структурні підрозділи вищої школи — університетські професійні інститути (УПІ).

Закон Л. Жоспена від 10 липня 1989 р., названий на честь міністра національної освіти того часу, значно змінив у цілому функціонування освіти та педагогічних процесів у Франції. Закон передбачав активну участь учнів і студентів у навчальному процесі, зокрема наголосив на необхідності широкого залучення до навчального процесу осіб з фізичними вадами. За цим Законом школи та колежі мали три цикли навчання, а ліцей, залежно від профілю, — індивідуальну кількість циклів. Учні отримували після школи сертифікат про професійну кваліфікацію (*d'aptitude professionnelle* — CAP), свідоцтво про професійну освіту (*brevet d'etudes professionnelles* — BEP) або бакалавріат.

Закон Л. Жоспена передбачав перегляд шкільних програм спеціальною інституцією — Національною радою з програм, а також створення вищих учительських шкіл (*Instituts universitaires de formation des maitres* — IUFM) для кадрового забезпечення галузі освіти. Згідно із Законом Вищу раду національної освіти і Раду загальної й технічної освіти об'єднали у Вищу раду освіти, яка регулювала змістові й дисциплінарні питання передусім вищої освіти. Взагалі Закон Л. Жоспена було ухвалено відповідно до концепції підвищення активності учнів і студентів з метою підготовки їх до активного дорослого життя в суспільстві.

Усі реформи, які проводились у Франції протягом 70–80 рр., відображали боротьбу між пріоритетами модернізації, підвищенням ефективності підготовки молоді, потреби перебудови виробництва, з одного боку, і прагненням розширити доступ найширшим верствам населення до всіх щаблів освіти, з другого. Численні невдачі у проведенні реформ привели до усвідомлення того, що на сучасному етапі суспільного розвитку розраховувати на успіх можна тільки тоді, коли розумно поєднуються різні вимоги. Було критично переоцінено, здавалося б, безумовні досягнення у справі розвитку освіти, такі як загальнодержавний характер системи освіти.

Наступними етапами у проведенні реформ вищої освіти у Франції треба вважати план «Університет-2000» (1990 р.), що здійснювався під керівництвом міністра освіти К. Аллегра, і план «Університет III тисячоліття» (1997 р.).

План «Університет-2000» став новим етапом у розвитку університетів та їх облаштування. Значно збільшились бюджетні асигнування на вищу освіту та університетські наукові дослідження, з'явилися нові робочі місця для викладачів, розширилась автономія вузів за рахунок розвитку контрактної системи і процесів децентралізації управління.

Міністерство освіти розробило новий план надання студентських стипендій, який поля-

гав в одержанні банківських позичок, а також встановило спеціальний порядок оплати праці професорсько-викладацького складу та схему атестації за спрощеною технологією на місцях.

Прийняття плану «Університет-2000» стало своєчасним етапом модернізації вищої освіти, що дало змогу додержувати принципу «масовості» та забезпечити вільний доступ до вищої освіти в умовах різкого збільшення студентського контингенту і, можливо, уникнути соціальної кризи.

Не чекаючи закінчення першої фази реалізації плану «Університет-2000», французький уряд вирішив вибудувати нову регіональну схему розвитку вищої освіти і ухвалив новий план «Університет-3000», який започаткував четвертий етап модернізації вищої освіти, що продовжується й понині.

План «Університет-3000» висунув нові завдання розвитку вищої освіти у Франції в XXI ст. Особлива увага приділяється науковим дослідженням, розвитку нових технологій в освіті, зміцненню матеріально-технічної та педагогічної бази університетів в регіоні Ль-де-Франс. Для подальшої професіоналізації вищої школи планується створення нових департаментів УТІ, науково-дослідних структур з питань розвитку співпраці університетів і підприємств.

Крім того, розширюються міжнародні зв'язки французьких університетів. Вони самі укладають контракти на здійснення різних освітніх послуг. Активно реалізується концепція «єдиного європейського простору» в галузі вищої освіти. З цією метою в Парижі організуються міжурядові конференції, в результаті яких розробляються загальні принципи стандартизації дипломів, присвоєнням вчених ступенів відповідно до єдиних європейських норм.

У травні 1998 р. на європейській конференції з нагоди святкування 800-річчя Сорбони було визначено пріоритетні напрями розвитку вищої освіти Франції: організація співпраці між університетами та вищими школами, сприяння мобільності студентів і викладачів у пересуванні країнами Європи; вивчення іноземних мов для активізації обміну фахівців і студентів у межах континенту; збереження французьких дипломів (ліценціата, метріз, доктора).

Сьогодні Франція посідає четверте місце за кількістю іноземних студентів. Такі міжнародні програми, як «Едюфранс», «Мажор», «Ефель», дають можливість вищим навчальним закладам приймати кращих іноземних студентів і посилювати міжнародні зв'язки.

Декретом від 17 листопада 1999 р. введено ступінь професійного ліценціата (Licences professionnelles), декретом від 30 серпня 1999 р. затверджено новий ступінь магістра (Mastaire), який декретом від 8 квітня 2002 р. заміне-

но на загальноприйнятій англійській термін «Master», а також передбачено ряд заходів щодо удосконалення своєї майстерності протягом усього життя.

Таким чином, ми бачимо велику зацікавленість з боку держави і суспільства у розв'язуванні проблем, що стоять перед системою вищої освіти Франції. Основна їх мета – адаптувати вищу школу до мінливих соціокультурних чинників, підвищити її конкурентоспроможність.

Проте чітко простежується тенденція модернізації лише університетського сектору. Поза цим процесом залишаються «великі школи» та фахові вищі школи, що зберігають свій традиційний характер.

У середині 90-х років припинилось швидке зростання контингенту учнів, що пов'язано з демографічним чинником, а також з тим, що стабілізувався термін навчання – до 19 років (з підготовчого класу до закінчення вищого навчального закладу).

Незважаючи на скорочення кількості учнів, витрати на освіту постійно підвищуються: з 1975 р. вони збільшилися на 90 %. У розрахунку на одного учня витрати щороку збільшувалися на 2,4 %, а завдяки цьому поліпшувалися умови і зростала оплата праці викладачів.

У 1998 р. загальна кількість державних і приватних вищих навчальних закладів, включаючи університети, перевищила 450. Особливо виділяються спеціальні ВНЗ (*grandes écoles*), де готують вищі адміністративні кадри та фахівців високої кваліфікації для промисловості, торгівлі, охорони здоров'я, армії, бізнесу, сільського господарства. Створено колеж університетського профілю (*antennes universitaires*), що дає спеціальну освіту в таких містах, як Блуа, Труа, Тарб, Бове і Байонна. Близько 12 % студентів – іноземці з країн, що розвиваються.

Підбиваючи підсумки реформ системи вищої освіти у 80–90-х роках минулого століття, можна зазначити, що в цей період у структурі французьких університетів, а також у змісті та формах навчання відбулися серйозні зміни, що свідчить про значну модернізацію вищої школи країни.

Характерною особливістю навчання у вищій школі став розподіл навчальних дисциплін на обов'язкові та за вибором. Такий підхід до організації навчального процесу виправдав себе, оскільки дав змогу швидко й адекватно реагувати на потреби ринку праці і водночас сприяв реалізації принципу індивідуалізації навчання.

Активізувалася роль вищої школи і в проведенні наукових досліджень. Це сприяло розвитку зв'язків з науково-виробничим сектором. Значно розширилася роль та участь університетів у розвитку фундаментальних наук. Цей процес супроводжувався диференціацією і спеціалізацією

як за окремими напрямками досліджень, так і за джерелами фінансування. Теоретичні та прикладні дослідження стали обов'язковими функціями французького університету, джерелом посилення його освітнього потенціалу.

В умовах небувалого зростання студентського контингенту реформи 80–90-х рр. супроводжувались пошуком нових способів забезпечення якості вищої освіти. Вони були спробами поліпшити систему освіти через зміну деяких структур. Це здійснювалось задля того, щоб принаймні 80 % випускників 9-річної основної школи могли навчатися в старших класах середньої школи й отримати атестат, а 20 % – здобути професійну кваліфікацію.

Здобуття вищої освіти перестало бути лише відображенням соціальних та економічних взаємозв'язків у суспільстві. Воно є визначальним чинником таких взаємозв'язків і впливає на його розвиток. Вища освіта у Франції, як і в інших країнах, відіграє важливу роль у забезпеченні соціальної мобільності, яка сприяє підвищенню суспільного статусу. Створення можливості продовжувати освіту для молоді є дуже важливим з ряду причин освітнього та економічного характеру. Із створенням таких можливостей, особливо за умови централізованої системи управління освітою і переважно державного фінансування, виникає потреба в інвестуванні вищої школи і особливо з боку приватного сектору.

В умовах масової вищої освіти найбільш актуальними є такі завдання:

- створення механізмів, що дають змогу суспільству забезпечити здобуття вищої освіти з додержанням принципу соціальної справедливості;

- забезпечення якості.

Виходячи із цих завдань, переглядаються взаємозв'язки середньої і вищої школи, активно реорганізується перший університетський цикл, вводяться нові дисципліни, проводиться активна робота з профорієнтації, диверсифікуються програми.

Чітко виявляється зацікавленість держави в забезпеченні високої якості підготовки та усвідомленість того, що сучасне суспільство потребує високоосвічених фахівців, спроможних виконувати відповідні функції в державних і приватних структурах.

Останнім часом велике значення надається підвищенню якості інституційної культури: вигляду навчальних закладів, забезпеченню едності університетських будівель і корпусів. Капіталовкладення, спрямовані на модернізацію та поліпшення інфраструктури вузів, розглядаються державними та місцевими органами влади на всіх рівнях. Велика увага приділяється модернізації університетських бібліотек.

Слово «бібліотека» в сучасних ВНЗ набуває нового значення. Вона вже не є лише місцем, де регулярно збираються, каталогізуються і зберігаються книжки та інші друковані матеріали. Дедалі більшою мірою вона стає центром взаємодії між тими, хто надає інформацію та її користувачами.

Бібліотеки ВНЗ створюють інтелектуальне середовище для збереження інформації та обміну знаннями. Неухильний розвиток інформаційних і комунікаційних технологій сприяє цьому процесу.

У контексті інтеграційних процесів, що відбуваються в Європі, де Франція відіграє провідну роль, реформи вищої освіти набувають нового значення. Підвищується участь вищої школи країни у розвитку Європейського співтовариства.

У документах ЄЕС наголошується, що з розвитком нових технологій у промисловості значно зріс рівень знань і удосконалились та розширились уміння європейських працівників. Зростаюча конкуренція в усіх галузях людської діяльності зумовлює потребу в розвитку вищої освіти, яка має відповісти на виклики часу. Європейське співтовариство з його розмаїттям мов і культур потребує вищого рівня освіти. Із змінами в суспільстві збільшується попит на висококваліфіковану робочу силу, від цього залежить успіх структурної політики.

Економічний, громадський і культурний прогрес у межах інтегративного Європейського співтовариства ґрунтується на значному підвищенні освітніх стандартів населення. Останнім часом розглядаються існуючі європейські програми, пропонується широке коло заходів для зміцнення європейського стандарту освіти, хоча й не потрібно, щоб держави-учасники строго додержували єдиної загальної освітньої політики. Ідеться про укладення договорів між вузами, стандартизацію окремих програм і дипломів, їх взаємне визнання, створення умов для підвищення мобільності студентів, викладачів і вчених у рамках Європи, фінансове стимулювання їхньої діяльності та інші заходи в цьому напрямі.

Із зміною вікового складу студентів і різким зростанням студентського контингенту почали впроваджуватись нетрадиційні форми навчання, такі як вечірня і заочна освіта, інтенсивні короткочасні курси, безперервна освіта, перепідготовка тощо. Вищим навчальним закладам у нових умовах доводиться функціонувати з максимальною орієнтацією на замовника.

Проведені реформи у 80–90-х роках продемонструвало здатність уряду швидко реагувати на мінливі освітні запити суспільства.

Система вищої освіти Франції набуває дедалі більшої динамічності і гнучкості. Вона стає

невід'ємною і провідною ланкою системи безперервної освіти, а освіта в цілому впевнено посідає пріоритетні позиції в ієрархічній системі соціальних інститутів. Нині спостерігається тенденція відходу від жорсткої централізації і пошук оптимального ступеня децентралізації в управлінні. На нижньому рівні управління посилюються процеси демократизації.

Професіоналізація і комерціалізація вищої освіти, коливання кон'юнктури ринку висококваліфікованої робочої сили змушують французькі вузи відшукувати нові форми співпраці з науковим співтовариством і виробничим сектором економіки. Це значною мірою полегшує професіоналізацію вищої школи, інтенсифікує процеси впровадження наукових відкриттів на виробництві.

1. Корсак К. Наука і освіта на теренах об'єднаної Європи / К. Корсак, Л. Юрчук // Наук. світ. - 2003. - № 11. - С. 33-45.

2. Корсак К. Система освіти Франції : цілі, структура, досягнення / К. Корсак // Вища шк. України. - 2001. - № 1. - С. 91-102.

3. ООН по вопросам образования, науки и культуры : реформа и развитие высшего образования / ЮНЕСКО. 1995. - С. 25-49; Освіта Франції : зб. ст. - К., 1999. - 258 с.

4. Печатникова Л. Франция - «за» и «против» реформ / Л. Печатникова // Реформы шк. - 2004. - № 41. - С. 2.

5. Реформы и развитие высшего образования / ЮНЕСКО, 1995. - С. 167.

6. Роншен С. Новшества по-французски : выводы и уроки из опыта / С. Роншен, Ф. Луи // Директор шк. - 1996. - № 1. - С. 60-67.

7. Сельрье А. Система образования Франции / А. Сельрье // Междунар. сотрудничество. - 1999. - № 2. - С. 19-26.

8. Семеко Г. Образование во Франции : эконом. и социальные пробл. / Г. В. Семеко // Народное образование. - 2008. - № 4. - С. 132-140.

9. Ситерманн Ж. Особенности финансирования образования во Франции / Ж. Ситерманн // Экономика образования. - 2007. - № 5. - С. 70-73.

10. Смірнов С. Освіта за кордоном / С. І. Смірнов. - Харків, 2003. - 255 с.